

До питання про хронологію деяких античних матеріалів у скіфських пам'ятках



Н. О. Лейпунська

Останнім часом частина дослідників скіфських пам'яток почала переглядати їх хронологію. Відомо, що чимало визначень скіфських комплексів базується на античному матеріалі. Досі скіфологи використовували дати, прийняті і встановлені дослідниками античності, як певною мірою опорні точки. Зараз з'явилася тенденція зміни цієї хронологічної шкали. У зв'язку з цим мені хотілося б зупинитись на двох працях О. В. Бітковського та С. В. Поліна, в яких така тенденція простежується особливо яскраво¹. В обох статтях переглядається хронологія скіфських пам'яток на основі передатування, зокрема античних речей. Не вважаючи можливим так чи інакше кваліфікувати ідею зміни хронології скіфських пам'яток і залишаючи це для спеціалістів-скіфологів, зупинюсь на деяких питаннях некоректного датування античної кераміки і методики роботи з нею, що використана у згаданих статтях. Розглянемо їх відповідно до порядку виходу в світ.

О. В. Бітковський і С. В. Полін за античною керамікою намагаються уточнити хронологію скіфських пам'яток V—IV ст. до н. е., при цьому чітко простежується прагнення авторів віднести їх до V ст. до н. е. За опорну шкалу взято знайдені в кургані античні речі — амфори Гераклеї Понтійської і типу Солоха II, поодинокі екземпляри чорнолакового посуду, золоті прикраси і намисто. На хронологічних особливостях останніх двох категорій я не зупиняюсь, бо не завжди можна точно їх датувати, встановити місце виробництва і побутування. Що ж до кераміки, то тут переглянуто твердо встановлені дати античного посуду в бік їх подавнення, як здається, без достатніх для цього підстав.

Зупинимось детальніше на системі хронологічних визначень всієї відзначеної в статті античної кераміки — амфор, кіліка і кубка. Амфори виявлені в тризні поховання № 1, чорнолаковий кілік — в основному похованні № 1, чорнолаковий кубок — у впускному похованні № 2. Автори називають поховання № 1 «найдавнішим» і вважають, що воно «бездоганно датується» четвертою чвертю V ст. до н. е.²

У залишках тризни виявлено 15—16 гераклеїських і вісім амфор типу Солоха II початку — першої половини IV ст., однак розглядаються в тексті лише кілька екземплярів посуду з клеймами доброї збереженості.

Амфори типу Солоха II — з клеймами на горлах М (або Σ — Н. Л.), Θ. Автори, посилаючись на працю Б. А. Василенка, датують їх кінцем

¹ *Битковский О. В., Полин С. В.* Скифский курган у с. Богдановка на Херсонщине (проблеми хронологии памятников V—IV вв. до н. э.) // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 74—85; *Полин С. В.* Хронология ранних скифских памятников // Археология.— № 59.— 1987.— С. 17—36.

² *Битковский О. В., Полин С. В.* Указ. соч.— С. 84.

V ст. до н. е.³ При цьому логіка встановлення цієї дати така: якщо Б. А. Василенко (слідом за А. П. Манцевич — Н. Л.) знаходить аналогію між амфорами типу Солоха II та хіоськими V—IV ст. до н. е., а в похованні під тризною знайдено чорнолаковий кілік четвертій чверті V ст. до н. е., то й амфори можна датувати цим часом. Однак навіть Б. А. Василенко при датуванні клейм не обмежується кінцем V ст. до н. е., а говорить про кінець V — початок IV ст. до н. е. і датує клейма «раннім IV ст. до н. е., тільки припускаючи аж самий кінець V ст. до н. е.»⁴. Тим часом датування амфор типу Солоха II початком — першою половиною IV ст. до н. е. підтверджується численними комплексами⁵. Амфори типу Солоха II поки що не відомі в античних комплексах не тільки другої половини, але навіть кінця V ст. до н. е., де фігурує продукція Хіосу, Фасосу, Менди, Лесбосу. Зате вони знайдені в комплексах добре датованих першою половиною IV ст. до н. е.: Ольвія (яма 1961 р.), Єлизаветівський могильник (1977 р., к. 76, п. 2), Аджигол (кург. 1, N), курган Солоха, корабельна аварія поблизу Портічелло та ін.⁶ На дату — перша половина IV ст. до н. е. — вказують і численні спостереження за знахідками в культурних шарах античних міст. Та й хіоські прямогорлі амфори, у формі яких простежується аналогія з амфорами типу Солоха II, властиві, переважно, IV ст. до н. е.⁷ Отже, датування амфор типу Солоха II лише кінцем V ст. до н. е., навіть якщо вони знайдені з кіліком V ст. до н. е., як це має місце в Богданівському кургані, здається не досить обґрунтованим.

Автори статті намагаються датувати всі знайдені в кургані гераклейські амфори з клеймами, як і амфори типу Солоха II, кінцем V ст. до н. е.⁸ У тексті фігурують клейма Діонісія і Геракліда й одне не прочитане. Основою для запропонованого авторами датування є дослідження Ю. І. Козуб та Б. А. Василенка, в яких початок гераклейського клеймування віднесено до кінця V ст. до н. е.⁹ Треба сказати, що обидва автори набагато обережніші у своїх висловлюваннях на цю тему, ніж їх послідовники.

Так, Б. А. Василенко до кінця V ст. до н. е. відносить лише приблизно один варіант клейм з одним іменем без додаткового відбитка¹⁰. Причому ці клейма ставились на амфорах з кінця V ст. до н. е. до початку другої чверті IV ст. до н. е.¹¹ Тому при визначенні *pos ante quem* виробництва такої амфори за її клеймом неправомірно обмежуватись лише кінцем V ст. до н. е.

Ю. І. Козуб лише приєднується до однієї з точок зору, що існували, не розробляючи це питання. Її твердження, що гераклейські амфори зустрічались в Ольвії з другої половини V ст. до н. е.¹², не підтверджується іншими матеріалами, а знахідки з могильника не досить переконливі. Так, у каталозі поховань згадуються лише три могили кінця V ст. до н. е. (1910/64, 68 і 74) і тільки в одному з цих комплексів знайдено кілька речей кінця V ст. (1910/68) — чорнолаковий кілік другої половини V ст. до н. е. з штампованим орнаментом і чорнола-

³ Василенко Б. А. Клейма на амфорах типа Солоха II // СА.— 1971.— № 2.— С. 242—246.

⁴ Там же.— С. 215.

⁵ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли.— М.—Л., 1984.— С. 135—136, 209.— Прил. II, 2.

⁶ Брашинский И. Б. Указ. соч.; Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии.— К., 1980; Манцевич А. П. Курган Солоха // Л., 1987; Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Marytzyn // PZ, 1913.— Bd. 5.— N 1—2.— S. 37; Eise mann C. Amphoras from Porticello Shipwerk (Calabria) // Intern. Journal Nautical Archeology and Underwater Exploration.— 1973.— 2.— N 1.— P. 13—20.

⁷ Брашинский И. Б. Указ. соч.— Табл. XXVII, XXVIII, XXXI.

⁸ Битковский О. В., Полин С. В. Указ. соч.— С. 84.

⁹ Василенко Б. А. О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э. // НЭ.— 1974.— Т. 11; Козуб Ю. И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. е.— К., 1974.

¹⁰ Василенко Б. А. О характере клеймения...— Рис. 3.

¹¹ Там же.— С. 5.

¹² Козуб Ю. И. Некрополь Ольвии...— С. 70.

ковий скіфос, можливо, середини V ст. до н. е. В іншому похованні амфори супроводжуються світлоглиняним місцевим канфаром, який Ю. І. Козуб датує часом близько 450 р., а К. І. Зайцева відносить до III групи, датованої другою половиною V — початком IV ст. до н. е.¹³ К. І. Зайцева, слідом за І. Б. Брашинським та Б. А. Василенком, датує знайдені у цьому ж похованні клейма 400—370 рр. і кінцем першої чверті IV ст. до н. е. Характерно, що саме гераклейські амфори дали змогу К. І. Зайцевій продатувати час випуску канфарів III групи кінцем V — початком IV ст. до н. е. Зрештою, всі клейма, згадувані Ю. І. Козуб — Еврідама, Сотера, Архелая, Арістокла і Артонди, Меніппа, Даматрія — датуються не раніше, ніж першою чвертю IV ст. до н. е.¹⁴

Таким чином, посилення на ці два дослідження не є достатньою підставою для датування всіх гераклейських клейм Богданівського кургану V ст. до н. е.

Розглянемо власне ці клейма.

Клеймо Діонісія — дворядкове з додатковим відбитком з правого боку. Б. А. Василенко відносить його до I групи, але не до найранішого її варіанта, і датує другою половиною першої чверті — першою половиною другої чверті IV ст. до н. е., тобто, після 400 р.¹⁵ І. Б. Брашинський у окрему групу ці клейма не виділяє, але вони найближчі до групи II-A, другої — третьої чверті IV ст. до н. е.¹⁶

Клеймо Геракліда (кругле) — ПРАКЛЕЛАПА (прочитане неправильно: передостання буква не гамма, як це трактується у статті, а пі). Круглі клейма відомі у II і III групах, клейма Геракліда — у різних групах — у I (прямокутні, з палицею), у II (хрестоподібні, круглі). II група датується кінцем першої — початком другої чверті IV ст. до н. е.¹⁷ Аналогічне клеймо з Ніконію віднесено Б. А. Василенком до II групи першої — початку другої чверті IV ст.¹⁸

Ще одне клеймо не читається, автори вважають, що тут було два імені, судячи за довжиною рядків. Зображення клейма не наводиться, але слід врахувати, що відомі численні дворядкові клейма, де одне ім'я розміщується на двох рядках — Діонісія, Еврідама, Архелая та ін. Вони також датуються першою чвертю IV ст. до н. е.

Інші гераклейські амфори у статті не розглядаються.

У зв'язку з цим підкреслимо, що питання про початок клеймування в Гераклеї Понтійській досить спірне і не може бути остаточно вирішене на матеріалах Північного Причорномор'я, як це пропонують С. В. Полін та О. В. Бітковський. Імпорт Гераклеї був надзвичайно обширний і представлений великою кількістю посуду та різноманітними його типами, але все-таки привізний його характер може давати значні відхилення в часі виробництва, продажу й побутування амфор і лакуни в типах клейм та посуду, тим більше в ранніх варіантах, що належать до початкового періоду обміну між центрами Південного і Північного Причорномор'я. Треба сказати, що дослідники гераклейських клейм, незважаючи на те, що їм відомі численні комплекси, в яких разом з амфорами зустрінуто і чорнолакова кераміка кінця і навіть другої половини V ст. до н. е., все ж не піднімають цю дату вище 400 р., за винятком обережних висловлювань Б. А. Василенка про клеймування від кінця V ст., у якого мова йде поки лише про один варіант клейм¹⁹, до того ж відсутній у розглядуваних матеріалах Богданівського кургану.

¹³ Зайцева К. И. Ольвийские кубки и канфары VI—IV вв. до н. э. // ТГЭ.— 1984.— Т. XXIV.— С. 116, 120.

¹⁴ Брашинский И. Б. Керамические клейма Гераклеи Понтийской // НЭ.— 1965.— Т. V.— С. 18—23; Брашинский И. Б. Вопросы хронологии керамических клейм и типологического развития амфор Гераклеи Понтийской // НЭ.— 1984.— Т. XIV.— С. 20; Василенко Б. А. О характере клеймения...— С. 27.— Рис. 3.

¹⁵ Василенко Б. А. О характере клеймения...— С. 25, 27.— Рис. 1, 3.

¹⁶ Брашинский И. Б. Вопросы хронологии керамических клейм...— С. 10, 20.

¹⁷ Василенко Б. А. О характере клеймения...— С. 6.

¹⁸ Там же.— С. 6, 22.

¹⁹ Там же.— С. 3, 6.— Схема, рис. 3; Брашинский И. Б. Вопросы хронологии керамических клейм...— С. 20.

Можливо, автори не знайомі з останньою працею І. Б. Брашинського²⁰, де ретельно переглянуто більш раннє його дослідження, присвячене гераклейським клеймам²¹ і аналіз 30 комплексів з 230 амфорами. Підсумовуючи своє дослідження, І. Б. Брашинський датує найбільш ранню групу I (поодинокі імена) першою чвертю — початком другої чверті IV ст. до н. е. Це датування здається найпереконливішим, бо воно ґрунтується на розробці комплексів і підтверджується численними знахідками з культурних шарів IV ст. до н. е.

Таким чином, поки що говорити про кінець V ст. до н. е. для гераклейських амфор у скіфських курганах з такою впевненістю, як це зроблено авторами, немає достатніх підстав. Крім того, не слід забувати, що матеріали, знайдені у скіфських пам'ятках, потребують значно обережнішого підходу, ніж в античних. Вони могли сюди потрапляти пізніше, ніж в античні центри, і побутувати значно довше. Звідси зовсім незрозуміло, як автори, визнаючи, що гераклейські клейма з Богданівського кургану слід датувати за схемами І. Б. Брашинського та Б. А. Василенка першою — другою чвертями IV ст. до н. е., всупереч цьому амфори з клеймами з Богданівського кургану датують кінцем V ст. до н. е. (?!). Жодна «стратифікованість Богданівського кургану і датування поховань»²² не можуть змінити встановленого на великому матеріалі факту датування гераклейських клейм IV ст. до н. е. Але саме «стратифікованість» і «датування» Богданівського кургану з урахуванням сказаного вище дозволяють упевнено зробити висновок про тривале побутування згаданого кіліка.

У даному випадку має місце грубе порушення принципу датування за найбільш пізніми речами комплексу.

У зв'язку з цим відзначимо, що і за даними стратиграфії Богданівського кургану можна припустити зовсім незначну різницю в часі між основним і впускним похованнями — обидва вони доведені до матеріка, поховання № 2 досипаннями не супроводжувалось, тобто вони практично мали один і той же насип²³, та й автори датують V ст. весь курган у цілому, не виділяючи датування окремих поховань. Отже, стратиграфія кургану не дає можливості переконливо відділити раннє від пізнього і визначити більш вузькі хронологічні рамки речей і комплексів.

Чорнолакова кераміка з Богданівського кургану. Датування кіліка четвертою чвертю V ст. до н. е. не викликає заперечень. Не можу, однак, у зв'язку з цим не зауважити, що автори посилаються на аналогічний кілік з поховання в Ольвії 1906/25 і визнають його датування Ю. І. Козуб кінцем V ст. до н. е., але не помічають, що дослідниця датувала це поховання все-таки початком IV ст. до н. е.²⁴ Що ж до хіоського кубка, то з його датуванням виключно V ст. до н. е. важко погодитись. У працях дослідників, які спеціально вивчали подібний посуд, аналогічні кубки датуються IV ст. до н. е.²⁵ Автори статті з таким датуванням не згодні, вважаючи, що визначення дати за характером зміни морфологічних ознак посуду недосить обґрунтовані. Однак не можна так огульно заперечувати висновки праці К. І. Зайцевої, які, нібито, за їх думкою «не підкріплені археологічними даними»²⁶, але ґрунтуються на багаторічній і надзвичайно скрупульозній роботі з античною керамікою, що походить з поховальних комплексів і добре датованих культурних шарів городища з урахуванням численних аналогій. Та й «загальні міркування про еволюцію грецької чорнолакової кераміки»²⁷,

²⁰ Брашинский И. Б. Вопросы хронологии керамических клейм...— С. 3—23.

²¹ Брашинский И. Б. Керамические клейма...— С. 10—30.

²² Битковский О. В., Полин С. В. Указ. соч.— С. 84.

²³ Там же.— С. 74, 75.— Рис. 1.

²⁴ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії...— С. 144.

²⁵ Зайцева К. И. Кубки V—IV вв. до н. э. // ТГЭ.— 1972.— Т. 13.— С. 91, 93; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.— Л., 1980.— С. 134.

²⁶ Битковский О. В., Полин С. В. Указ. соч.— С. 83.

²⁷ Там же.

до яких автори ставляться з певною зневагою, теж не слід ігнорувати—це результат роботи, проведеної на основі вивчення численних знахідок у добре датованих комплексах і шарах не тільки колоній, а й метрополії. Некоректне і посилення авторів на знахідку хіоського кубка в Єлизаветівському могильнику на підтвердження пропонуваної ними дати — там такий кубок справді знайдено в комплексі з кіліком четвертої чверті V ст. до н. е., але дослідник матеріалів могильника І. Б. Брашинський тут же датує кубок першою половиною IV ст. до н. е., як і все поховання²⁸. У цьому ж похованні (кург. 75, п. 3, 1977 р.), крім чорнолакового кіліка на кільцевому піддоні четвертої чверті V ст. до н. е., були хіоська амфора з ковпачковою ніжкою першої половини IV ст. до н. е. і червоноглиняний з червоним покриттям кубок-канфар дзвоноподібної форми першої половини IV ст. до н. е.

Отже, і в цьому випадку автори порушують принципи датування за найбільш пізніми матеріалами. У зв'язку з цим відзначимо, що нічого не додає на користь раннього датування Богданівського кургану V ст. до н. е. і факт наявності ольвійської проксенії гераклеоту третьої чверті — кінця V ст. до н. е.²⁹ Наукова сумлінність вимагає і дозволяє в такому разі говорити лише про факт торгівлі, а предмет її — це вже зовсім інше питання, яке потребує свого дослідження.

Може виникнути питання, чому ми приділяємо стільки уваги здавалося б незначній хронологічній різниці між справжнім датуванням Богданівського кургану початком IV ст. до н. е. і датуванням четвертою чвертю V ст. до н. е., запропонованим дослідниками. Різниця в часі могла становити близько чверті століття або ще менше. Однак саме через незначний часовий інтервал з'являється легкість у розв'язанні цього питання. Справді: чи не все одно — кінець V ст. до н. е. чи 400 р. до н. е.? Але прийняття тієї чи іншої дати за остаточну призводить до дальших помилок, тут уже недалеко і до четвертої чверті, і до другої половини V ст. до н. е., а такі дати вимагають численних підтверджень на широкому матеріалі, ретельного його дослідження і досить переконливих паралелей.

Таким чином, датування пропонувані О. В. Бітковським та С. В. Поліним для античної кераміки з Богданівського кургану — непереконливі. Зроблений ними перегляд установлених дат безперечно передчасний.

Розглянемо деякі питання хронології, порушені С. В. Поліним у зв'язку з переглядом ранньоскіфських матеріалів³⁰. І тут я не торкаюсь питань датування скіфських речей і пам'яток і, навіть бронзових стріл, знайдених на античних поселеннях. Зупинюсь лише на питанні підходу С. В. Поліна до датувань античної кераміки і дзеркал «ольвійського» типу. На жаль, не можна не відзначити крайню редакційну недбалість статті, невиразність і суперечливість у висвітленні багатьох положень, недостатню обґрунтованість і безапеляційність суджень, надзвичайно хаотичний виклад питання про походження дзеркал, який не вносить будь-що нове в цю складну проблему. Для уточнення дат деяких археологічних пам'яток Скіфії С. В. Полін намагається переглянути хронологію дзеркал «ольвійського» або «скіфського» типу, які залучались раніше для хронологічних визначень. Звичайно дослідники вважають такими досить вузьку групу дзеркал з вертикальною ручкою, прикрашеною зображенням у звіриному стилі³¹.

²⁸ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт...— С. 134, 207.— Додаток 1.

²⁹ НО, 2.

³⁰ Полін С. В. Вказ. праця.— С. 17—36.

³¹ Фармаковский Б. В. Архаический период в России // МАР.— 1914.— № 34.— С. 13—78; Скуднова В. М. Скифские зеркала архаического некрополя Ольвии // ТГЭ.— 1962.— Т. 7.— С. 5—27; Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епоху // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 23—27; Капошина С. И. О скифских элементах и культуре Ольвии // МИА.— 1956.— № 50.— С. 154—189; Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // АКСП.— К., 1984.— С. 105—129.

С. В. Полін, судячи з тексту, дзеркалами ольвійського типу вважає всі дзеркала з вертикальною ручкою³², незалежно від їх декору, однак свого конкретного визначення належності дзеркала до того чи іншого типу він не наводить. За останніми дослідженнями, їх виготовляли в Ольвії з другої половини VI ст. до початку V ст. до н. е.³³ Можливо, верхню дату слід навіть дещо омолодити, бо відомі ольвійські бронзоливарні майстерні функціонували не раніше четвертої чверті — кінця VI ст. — не пізніше третьої третини — середини V ст. до н. е.³⁴ С. В. Полін пропонує датувати час побутування дзеркал початком VI ст. до н. е., вважаючи достатнім для такого висновку слідуєчі положення: 1) велике поширення дзеркал з вертикальною ручкою в культурах Євразії, починаючи з часів епохи бронзи, 2) їх негрещьке походження, 3) відсутність їх в Ольвії (?! — зовсім незрозуміла теза: з Ольвії походить близько 20 таких дзеркал), яка (Ольвія) виникла в другій чверті VI ст. до н. е. Пізніші знахідки у скіфських пам'ятках з легкістю визначаються як «анахронізм» і тим повністю вилучаються з дослідження.

Щоправда, потім автор відзначає, що дзеркала скіфського типу, знайдені у Скіфії та некрополі Ольвії, «різночасові і не можуть бути підставою для омолодження» дат³⁵, що дещо знімає гостроту питання про хронологію цих предметів. Тоді незрозуміло, навіщо їх у такому разі залучали до дослідження.

Для хронології дзеркал С. В. Полін наводить і один з ольвійських поховальних комплексів, до складу якого входило дзеркало з ручкою у звіриному стилі (1940, № 30), відкритий Т. Н. Кніпович і продатований нею серединою VI ст. до н. е.³⁶ С. В. Полін пропонує вважати комплекс більш раннім і датувати його першою половиною VI ст. до н. е. Очевидно, автор спирається на датування хіоського кубка початком VI ст. до н. е. і датує все поховання за найбільш ранніми матеріалами. Однак і в цьому визначенні є неточності. По-перше, такий посуд уже давно в антикознавстві відноситься не до навкратійського, як це пише С. В. Полін, а до хіоського виробництва³⁷. По-друге, кубок з поховання належить до пізнього варіанта III групи за класифікацією В. М. Скуднової, бо для його оздоблення використано різьблення, яке з'являється лише в другій чверті VI ст.³⁸

Таким чином, запропоновані варіанти передатування «ольвійських» або «скіфських» дзеркал і комплексів з ними недостатньо обґрунтовані і не можуть бути прийнятні як опорні пункти для хронологічних побудов.

У цій же статті досліджується ще один поховальний комплекс скіфської культури, в якому присутні античні речі. Мова йде про матеріали з поховання так званої Реп'яхуватої могили, де у впускному похованні № 2 були виявлені амфора і розписний глек³⁹. Обидві посудини були продатовані другою половиною VI ст. до н. е. Амфора при публікації була неправильно визначена як фасоська. Близьке датування — друга половина VI або навіть початок V, але не раніше середини VI ст., запропонував І. Б. Брашинський для аналогічної амфори з Новоолександрівки на Дону, яку він визначив як самоську⁴⁰. С. В. Полін

³² Полін С. В. Вказ. праця.— С. 23.

³³ Скржинская М. В. Указ. соч.— С. 116.

³⁴ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 60.

³⁵ Полін С. В. Вказ. праця.— С. 25.

³⁶ Кніпович Т. Н. Некрополь на території Ольвії // КСИИМК.— 1944.— Вып. 10.— С. 112—120.

³⁷ Pfuhl E. Malerei und Zeichnung der Griechen.— München, 1929.— I.— S. 144; Cook R. The Distribution of Chiot Pottery // BSA.— 1949.— XLIV.— P. 154—161; Скуднова В. М. Хиосские кубки из раскопок на острове Березани // СА.— 1957.— № 4.— С. 128—139.

³⁸ Скуднова В. М. Указ. соч.— С. 135.

³⁹ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 53—55, 63.

⁴⁰ Коренько В. А., Лукьяшко С. И. Новые материалы раннескифского времени Левобережья Нижнего Дона // СА.— 1982.— № 3.— С. 157—158. Амфори визначені І. Б. Брашинським.

переглянув це датування і запропонував датувати амфору кінцем VII—першою половиною VI ст., спираючись на думку В. В. Рубана. Тут же він дуже різко висловився про рамки датування І. Б. Брашинського, яке, на його думку, «обгрунтоване лише загальними міркуваннями про тенденції в розвитку стандартів у амфорної тари і фактичних підстав не має»⁴¹. Хочеться ще раз зауважити, що таке негативне ставлення до знань про закони розвитку морфологічних ознак кераміки явно обмежує і збіднює дослідника.

С. В. Полін правильно зближує форму амфори та її профільованих деталей з аналогічними ознаками, що простежуються у зразках самоської та іонійської тари. Однак цілком упевнено твердити, що амфора з Реп'яхуватої могили виготовлена в Мілеті⁴², щонайменше передчасно. Навіть при посиланні на відомі праці П. Дюпона слід враховувати, що цілком ідентичні ознаки можуть повторюватись в амфорах різних центрів. До речі, П. Дюпон не датує ці амфори саме VII ст. до н. е., але говорить лише про походження форми з цього часу⁴³. Щодо датування амфори з Реп'яхуватої могили, то її форма справді сягає форм, характерних для VII ст. до н. е., але вони продовжують існувати і в VI ст. до н. е., що не дає змоги впевнено датувати цей екземпляр і, тим більше, звужувати це датування. Посилання на ідентичність вінець амфори з Реп'яхуватої могили і деяких самоських, знайдених на Ягорлицькому поселенні⁴⁴, не зовсім коректне — досить подивитись на рисунок, щоб визначити відмінності між ними. Але і ці паралелі датуються не тільки не VII ст. до н. е., а навіть і не початком VI ст. до н. е. Таким чином, якщо припустити можливість подавнення дати амфори, побудоване, до речі, теж тільки на загальних міркуваннях, все ж мова може йти лише про першу половину VI ст. до н. е.

Ще довільніше датування розписного глечика. С. В. Полін пропонує датувати його кінцем VII — початком VI ст. до н. е. Логіка його міркувань викликає серйозні заперечення. С. В. Полін вважає, що морфологічно глечик відрізняється від кераміки другої половини VI ст. (незрозуміло — чому), хоча раніше він не враховував значення зміни форми для хронології кераміки⁴⁵. С. В. Полін не заперечує, що такі вироби відносять до іонійської продукції другої половини VI — початку V ст. до н. е. Оскільки хронологія недостатньо розроблена, автор вважає можливим продатувати його кінцем VII — початком VI ст. до н. е. (?!). При цьому він посилається на знахідку двох невеликих і надзвичайно невиразних непрофільованих фрагментів розписного посуду із залишками орнаменту в II і III архаїчних шарах Істрії, нібито аналогічних глечику з Реп'яхуватої могили⁴⁶.

Слід сказати, що визначення хронології глечика справді затруднене, оскільки аналогії йому ще невідомі. Форма посудини може датуватись досить широко аж до кінця VI ст. до н. е. Схема розпису досить примітивна і навряд чи може бути датована часом раніше, ніж серединою — другою половиною VI ст. до н. е. Профільовані деталі також невиразні, аналогічний піддон є у екземплярів навіть середини V ст., 460—440 рр.⁴⁷, але автора все це не турбує.

Таким чином, комплекс античних речей з Реп'яхуватої могили нині неможливо переконливо продатувати кінцем VII — початком VI ст. до н. е. Подібний посуд поодинокий і для його хронологічного визначення потрібно чимало закритих комплексів з ним.

Нарешті, С. В. Полін передатковує хіоську амфору з поховання

⁴¹ Полін С. В. Вказ. праця.— С. 27.

⁴² Там же.

⁴³ Dupont P. Amphores Commerciales archaïques de la Grece de l'Est // La parola del Passato.— Napoli, 1982.— Jasc. CCIV—CCVII.— P. 203—206.

⁴⁴ Рубан В. В. О датировке Ягорлыкского поселения // ИААСП.— К., 1980.— С. 107.— Рис. 1, 2, 3—5, 7.

⁴⁵ Histria, II.— București, 1966.— №№ 587, 645.

⁴⁶ Полін С. В. Вказ. праця.— С. 27.

⁴⁷ Sparkers B., Talcott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C.— The Athenian Agora.— Princeton, New-Jersey, 1970.— Vol. XII.— N 1613.

Єлизаветівського могильника (1967 р., пох. 2, кург. 30) і вважає її, судячи з неясного визначення, більш ранньою, ніж інші дослідники. Мова йде про амфору, що належить до типу пізнього варіанта ранньопухлогорлих амфор, який за рядом комплексів в СРСР і за рубежем цілком певно датується другою чвертю — серединою V ст. до н. е.⁴⁸, цим же часом продатований і згадуваний С. В. Поліним екземпляр⁴⁹. Однак С. В. Полін вважає цю амфору більш ранньою, спираючись при цьому на знахідку в Марицинському могильнику такої ж амфори з кіліком 525—480 рр. до н. е. Водночас він використовує класифікацію В. В. Рубана, відносячи амфору з Єлизаветівського могильника до типу III Б⁵⁰. Міркування про синхронність деяких типів хіоських амфор приводить С. В. Поліна до висновку, що спільне їх існування дає можливість більш раннього датування, проте з цим ніяк не можна погодитись. Передатувати хіоські ранньопухлогорлі амфори, та ще таким незрозумілим чином, немає жодних підстав. Водночас слід зауважити, що датування В. В. Рубаном хіоських амфор цього варіанта включає в себе першу і початок другої чверті V ст. до н. е., що не набагато відрізняються від дати, запропонованої іншими дослідниками.

Крім того, в останній статті є ще ряд неточностей у твердженнях, які мають ту саму мету — подавлення всього матеріалу. Так, С. В. Полін стверджує заснування Ольвії у другій чверті VI ст. до н. е., хоча дослідники цього міста точно цю дату поки що назвати не можуть. Вказується на велику кількість поховань першої половини VI ст. до н. е., однак серед опублікованих поховань архаїчного часу такі комплекси поодинокі, і останнім часом їх число не збільшилось.

На закінчення — кілька зауважень з приводу методики роботи з античним матеріалом, використаної С. В. Поліним та О. В. Бітковським.

Хронологічне визначення античної кераміки вимагає старанного й обережного підходу до аналогій, які здаються точними, врахування всього попереднього досвіду роботи. При датуванні цілих форм віддалена схожість в окремих деталях не завжди може привести до об'єктивно задовільних результатів. Тут потрібне порівняння багатьох ознак, тим більше в тому разі, коли здобуті висновки повинні відігравати істотну роль для передатування інших об'єктів.

Досить серйозною методичною помилкою є переважне датування за ранньою, як це робиться послідовно в обох статтях, а не пізньою датою в тому разі, коли хронологія того чи іншого предмета або комплексу має певну амплітуду. Таким чином датуються і матеріали Богданівського кургану, і Реп'яхуватой могили, і поховання 30 1940 р. в Ольвії тощо. У зв'язку з цим відзначимо небезпечність такого методичного підходу, що суперечить усьому досвіду античної археології.

Крім того, методично неправильним є перегляд хронології імпортованих з метрополії в Північне Причорномор'я речей за їх виявленням у скіфських курганах, де вони є предметом уже повторного ввозу, ігноруючи дані власне античних центрів. Відомо, що грецька кераміка побутувала не один-два роки навіть на грецьких поселеннях, тим більше її високо цінували і берегли у скіфському світі. Про це свідчить хоча б той факт, що з більшості курганів походить столовий посуд з слідами тривалого використання — ремонтом, потертістю. Золоті речі мають ще триваліший строк життя, за винятком їх виготовлення спеціально для даного поховання. Ці предмети звичайно не потрапляли, крім особливих випадків, у курган безпосередньо після їх виготовлення.

⁴⁸ *Grace V. Amphoras and the Ancient wine Trade.*— Princeton, 1961; *Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли.*— Л., 1984.— С. 96; *Зевст И. Б. Керамическая тара Боспора* // МИА.— 1960.— № 83.— С. 133.

⁴⁹ *Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.*— Л., 1980.— С. 107.

⁵⁰ *Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хийских амфор)* // МХАПУ.— К., 1982.— С. 109.— Рис. 9.

Все викладене вище не є закликом відходити від перегляду прийнятих в археології хронологічних визначень. Однак, якщо мова йде про античну кераміку, то тут слід враховувати її специфіку і розробленість питань антикознавства. Це імпорт різної ціни і різного призначення, який міг побутувати досить тривалий час. Не можна забувати і про те, що датування античних речей звичайно має під собою старанне вивчення комплексів і шарів, тривале нагромадження спостережень, і нове датування вимагає такого ж підходу.

Одержано 21.09.88.

Про черняхівську культуру*

М. Ю. Брайчевський

Черняхівській культурі належить визначне місце в розвитку Східної Європи. Жоден інший вияв, відомий у цьому регіоні, не може зрівнятися з нею за інтенсивністю та монолітністю культурного типу. Досить сказати, що вже нині дослідникам відомо близько трьох тисяч поселень; серед них більшість являли собою досить великі селища, що склалися з кількох десятків жител¹. Отже, населення, що лишило пам'ятки черняхівського типу, мусило нараховувати принаймні кілька мільйонів душ. Культура відзначається великою стабільністю: переконливо розчленувати культуру на локальні вияви та на хронологічно послідовні стадії поки що не пощастило, незважаючи на неодноразові (і досить активні) спроби.

У цьому є глибокий сенс. Історичний розвиток не є плавним процесом із сталим ритмом еволюції. Він має надто складний імпульсний (точніше б сказати, квантовий) характер, за яким періоди соціальної стабільності чергуються з епохами суспільних потрясінь. Останні супроводжуються ґрунтовною ломкою наявних суспільних організмів і формуванням нових, що відбивають інший, більш високий щабель історичного поступу. Зокрема, в розвитку давньої Східної Європи бачимо чотири періоди соціальної статичності (доба трипільської культури, скіфська епоха, період черняхівської культури та часи Київської Русі), розмежовані відповідно стадіями соціальної динаміки і деструкції (доба бронзи, період латену та епоха так званого «великого переселення народів»). Останні позначені строкатим калейдоскопом археологічних виявів та культурних типів, що відбивають складність переломних етапів у діалектичному процесі, коли одна якість переходить в іншу, а на руїнах старого, віджилого світу народжується новий.

Без усвідомлення цієї складності навряд чи можна зрозуміти дивовижну сталість черняхівського комплексу, яка подекуди лякає дослідників, нездатних усвідомити внутрішній сенс змін, що відділяють черняхівську стадію від латенської доби, з одного боку, і давньоруської — з другого.

Черняхівська культура, як відомо, була відкрита наприкінці ХІХ ст., причому одночасово в двох районах східноєвропейського Лісостепу — В. В. Хвойкою в Середній Наддніпрянщині та К. Гадачком у Галичині. Але справжнє глибоке дослідження її пам'яток почалося у післявоєнні

* З приводу монографії Барана В. Д. «Черняхівська культура (За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу)». — К.: Наукова думка, 1981. — 263 с.

¹ В. Д. Баран критикує мене за демографічну інтерпретацію Неслухівського поселення (близько 20 садіб). З великим задоволенням приймаю цю критику, спрямовану в русло підвищення реконструйованої демографічної квоти. Побоюючися закидів у її перебільшенні, я взяв до уваги запропонований М. Ю. Смішком мінімум. Поправку В. Д. Барана вважаю за дуже важливу й актуальною.